

Úvod do studia chudoby v Československu

JIŘÍ VEČERNÍK

Sociologický ústav ČSAV

Introduction into study of poverty in Czechoslovakia

Abstract: The new economic situation after the political turnover requires comprehensive research on poverty, i. e., of its roots, extent, forms and coping strategies. After drawing the changing societal framework of such a study, the author deals with various alternatives of social policies and poverty indicators. The main results of two surveys are presented to compare several measurements, such as the OECD standard, the official line of "social neediness," and Kapteyn's and van Praag's subjective lines. Differences between them and incidence of poverty among various demographic variables are displayed by analysis of variance. It seems sensitivity to low material status depends on the previous "welfare" character of the social group or territory.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 5: 577-602)

Politický převrat otevřel dlouhou dobu učení a adaptace. Noví držitelé moci se učí kompetentně a kvalifikovaně vládnout. Lidé se znovu učí samostatně přemýšlet a jednat. Ekonomika zatím nesměle tápe mezi mocnými rezidui minulosti a otevírajícím se prostorem. Sociální sféra svízelně hledá svůj rovnovážný bod mezi ještě obstojnou efektivností a ještě přijatelnými náklady. Všem dohromady chybí jasný koncept společnosti, k níž směřujeme - obecné postuláty demokracie a tržního hospodářství k budování státu v postkomunistické éře nestačí. Jak ukazuje G. Esping-Andersen v článku otištěném v tomto čísle, trh a demokracie mohou být jen těžko vydávány za jednoduché paralely: demokratické uspořádání ve skutečnosti směřuje mnohem více k sociálnímu státu než k liberálnímu (*laissez-faire*) kapitalismu. Otevírají se nové problémy, jež zaplňují stránky tisku a zatěžují hlavy politiků. Jedním z nich je problém chudoby, na nějž je nutné zaměřit nejen pragmatická opatření, ale i výzkum, který by napomohl jeho předvídání a systematickému řešení. Také v tom se musíme mnohému ještě učit, neboť tato zasutá, opomíjená tematika se může záhy dostat do centra pozornosti.

V tomto článku chceme ukázat problém chudoby z různých stran. Především imanenci jeho výskytu a řešení v souvislosti s koncepcí sociálního státu v různých formách a podobách. Dále alternativy, které se nabízejí z hlediska indikace chudoby a "boje" proti ní v sociální politice. Potom různé přístupy k jejímu zjišťování, jak je nacházíme v současné literatuře. Nakonec využíváme dat našich nedávných výzkumů pro porovnání různých metod a pravděpodobnou identifikaci ohrožených skupin. Přestože nejde o problém nový a kontakt se světem jsme zcela neztratili, jsou tu určitá manka, jež se pokoušíme nahradit. Uvědomujeme si však, že problémy sociálního státu, koncepce sociální politiky, měření chudoby a strategií řešení jsou - každý samostatně a všechny dohromady - mnohem složitější než se nám podařilo ukázat. Logickým dalším krokem je zasadit studium chudoby do rámce výzkumu sociální stratifikace a měnících se mechanismů tvorby ekonomických nerovností.

1. Společenské kontexty

V naší ekonomické strategii zatím dominuje obraz kapitalismu nikoli konkrétního, ale spíše modelového. Převažuje neoliberalistický přístup, obávající se jakéhokoli vměšování politiky do ekonomiky a degradující složitý sociální kontext ekonomiky na úsporné kompenzace "tržních selhání". Zasuta a popřena zůstává institucionální ekonomie, podle níž každá snaha izolovat ekonomiku od sociálních a politických institucí může vést k destrukci společnosti. Podle této alternativy je vždy třeba respektovat "vkořeněnost" hospodářství do sociální struktury společnosti [Granovetter 1985] a v souladu s tím posuzovat i integrační funkci sociální politiky. Institucionalismus má tendenci hledat spíše řešení historicky konkrétní, byť zdlouhavější a komplikovanější. Neoklasické recepty jsou jednoduché a univerzální, a proto i razantní a srozumitelné. Mohou ovšem snadno narazit na nepřipravenost nebo neadekvátnost ekonomické a sociální struktury, na niž jsou aplikovány.

Kapitalismus ve vyspělém světě neexistuje jinak než v podobě "sociálního státu", tj. průniku tržního hospodářství s přerozdělovací politikou různých forem a různého rozsahu, od plného angažmá švédského typu až k reziduálnímu "welfare state" USA či thatcherovské Británie. Koncepce i praxe sociálního státu jsou ovšem podrobovány ostré kritice, i když paradoxně nejvíc tam, kde jde o reziduální a tedy nejlevnější typ. Hovoří se o jeho krizi finanční (neustále se zvyšující náklady na stále lepší zajištění trvale rostoucí části populace), krizi institucí (rostoucí nedůvěra obyvatelstva k efektivitě státní sociální sféry), ale také krizi legitimacy: jakou rovnost vlastně potřebujeme a jakou si opravdu můžeme dovolit? [Jallade 1990]. Plní sociální systém opravdu funkce, k nimž je předurčen - příjmové vyrovnání, likvidace chudoby, nastolení sociální spravedlnosti? Není cena placená v podobě destimulačních efektů, kterou mají progresivní daně a sociální dávky na nabídku práce a investiční chování, příliš vysoká?

Obhájci sociálního státu (zejména ze Skandinávie, kde je jeho rozsah největší) však poukazují na druhou, pozitivní stránku jeho ekonomického působení. Vzdělávací systém, důchodové zabezpečení, rozšiřování sociální péče, to vše má blahodárný efekt na trh práce, protože zmenšuje rozsah nabídky práce a dovoluje každému opustit ekonomiku bez hrozby chudoby. Dále, "welfare state" dnes představuje obrovský "stroj na zaměstnávání", absorbující přebytek nabídky. Sociální politika tím významně působí na uvolnění napětí na trhu práce a stabilizuje ekonomiku [Kolberg, Uusitalo 1990; Kolberg 1991].

Hovoří se o nutnosti najít novou "sociálně ekonomickou rovnováhu" jako byla ona keynesiánská, platná posledních 40 let [Rosanvalon 1981]. Podle Keynesa totiž nebylo zásadního rozporu mezi ekonomickým růstem a sociálním pokrokem, neboť vše, co napomáhá spotřebitelské poptávce a plné zaměstnanosti, má pozitivní ekonomický efekt [Keynes 1963]. Keynesiánský sociální stát nemá daleko k sociálnímu kompromisu státu sociálně demokratického: reorganizace sociálních vztahů prostřednictvím státu vytváří podmínky ekonomické rovnováhy stejně tak jako dohoda mezi pracujícími a zaměstnavateli o tom, že první nebudou popírat soukromé vlastnictví a druzí poskytnou část zisku na sociální redistribuci.

Také ve státním socialismu ovšem existoval jakýsi soulad mezi ekonomickou a sociální sférou, plynoucí však v tomto případě ze společné odvozenosti obou oblastí od politiky: ve mzdové diferenciaci, daňovém systému či cenové politice se prakticky nerozlišitelně proplétala sociální a ekonomická (a samozřejmě také politická) hlediska. Používané předěly byly povahy terminologické, administrativní či resortní a mohly být kdykoli zrušeny nebo opět v jiné podobě zavedeny. Z ekonomického hlediska nebyl minulý stav ani zaměstnanost, ale ani nezaměstnanost, mzda nebyla jednoznačně ani zaslouženým podílem na výsledku práce, ale ani sociální podporou. Podle tiché společenské smlouvy mezi vládoucí stranou a "pracujícími" byl nízký a nivelizovaný, leč stabilní a jistý standard poskytován za práci bez většího individuálního angažmá a rizika.

Přídomek "sociální" se v minulém režimu nadouval až k prasknutí. Politika v oblasti důchodů a zvyšování přídavků na děti byla "strategií sociálního rozvoje", vylepšení závodní jídelny nebo oprava toalet pro osazenstvo představovaly "sociální plán podniku". Nade vším se mocně rozpínaly sociální jistoty, ideologicky to nejryzejší *raison d'être* reálného socialismu. Právě sociální jistoty nás měly zřetelně odlišit od žebračenek a polévek pro nezaměstnané v první republice i od věčné stávkujících dělníků a neustále rostoucích cen na Západě. Demotivující a nivelizující politika sociálních jistot zajisté nebyla příčinou ekonomického debaklu socialistických společností, byla však pevnou součástí antieconomického modelu chování, jenž k němu zákonitě vedl. Nelze říci, že by touto politikou byla odstraněna chudoba (poukažme jen na uplatňování "třídního" hlediska v sociálním zabezpečení!), nicméně její nápadnost byla ztlumena obecnou chudobou společnosti. Nivelizace mezd, politika vyrovnávání a institucionalizovaná sociální závist pronikly do systému a vědomí společnosti. Individuální chudoba mohla být lépe snášena, byla-li jen zrnkem v moři obecné chudoby společenské.

Podle sociální strategie nové vlády musí být transformace v ekonomické oblasti doprovázena v sociální oblasti přechodem od paternalistického a obecného pojetí sociálních jistot k aktivní a konkrétně adresované sociální politice, od temných redistribucí k průzračným rozdělovacím vztahům a od monopolu jednotné státní péče k pluralitě subjektů. Stát i další subjekty sociální politiky musí zabezpečovat motivující rovnováhu mezi výdělečnými možnostmi obyvatelstva, reprodukčními možnostmi rodin a jejich sociálními potřebami. Stát svou sociální politikou doplňuje obecné úsilí o realizaci lidských práv v oblasti materiálního zabezpečení a společenského uplatnění, jehož prvořadými nositeli jsou podniky a instituce, rodiny a obce. Obecnými vůdčími hodnotami státní sociální politiky musí být sociální spravedlnost a sociální solidarita [Sociální 1991]. Z těchto principů je pak odvozena řada konkrétních témat sociální politiky, z nichž jedním je problém chudoby.

2. Alternativy sociální politiky

Uvažujeme-li o řešení problémů chudoby, otevírá se řada variant týkajících se volby subjektu a obecnějšího přístupu k zajištění příjmové či spotřební dostatečnosti. Každý přístup v oblasti sociální politiky zahrnuje explicitní či implicitní strategické volby týkající se objektu zájmu a systému dávek. Upozorníme zde alespoň na některé z nich.

a) pracovník nebo občan?

Systémy sociálního pojištění vycházejí z principu pracovníka a přerušného nebo nedostatečného pracovního příjmu: jestliže z důvodu nemoci, stáří nebo ztráty práce odpadne pracovní příjem, nastupuje příjem náhradní jako je nemocenské, důchod nebo podpora v nezaměstnanosti. Jestliže z důvodu velikosti rodiny je pracovní příjem nedostatečný, přistupuje podpora vyplácená na děti. Tak to bylo vyjádřeno i v klasickém Beveridgeově plánu, jenž byl východiskem dnešního britského sociálního zabezpečení, tak to bylo i v Bismarckovském systému, od něhož se příliš neodkláněl ani systém československý. Odvozenost od statusu pracovníka zároveň znamenala, že pokud všichni členové rodiny nepracovali, byli zajištěni výdělkem nebo pojištěním muže. Chudoba v tomto pojetí je tedy dána vypadnutím z trhu práce nebo jeho selháním.

Toto pojetí je kritizováno proto, že nemůže pokrýt všechna rizika. Diskriminuje zejména ženy, děti, handicapované osoby, rasové minority apod. To potenciálně řeší systém založený na principu občanství, který lze použít (podobně jako jsou dětské přídatky vypláceny bez ohledu na cokoliv jiného) pro výplatu určitého příjmového minima bez ohledu na dřívější, přítomný nebo budoucí pracovní status. Sociální zabezpečení, obsahující v sobě vždy určitý diferenční prvek, se tak mění na příjmové zabezpečení každého stejně. Volba občanského principu pak úzce souvisí i s dalšími volbami.

b) jedinec nebo rodina?

Hermione Parkerová ukázala, že jedním ze zamlčených předpokladů Beveridgeova systému byla viktoriánská představa společnosti, skládající se výhradně ze šťastných manželských párů (žádné rozvody!), popř. vdov (žádní vdovci!) a samostatně žijících osob bez dětí [Parker 1989]. O manželkách se v tomto systému uvažovalo tak, že nejsou zaměstnané a jsou finančně závislé na svých mužích. Rodina byla pokládána za jediný subjekt sociálního zabezpečení, většina dávek se odvozovala od postavení hlavního živitele.

Takové pojetí zní samozřejmě a je také v souladu s potřebou upevňovat rodinu jako základ sociálního zakotvení člověka do společnosti i jako garanci populační reprodukce. V mnoha směrech se však uplatňuje i pojetí jiné, které vychází z nezávislého postavení každého jedince: týká se to třebaš minimální mzdy (bez ohledu na jinak třebaš skvělou situaci rodiny), dávek na děti (bez ohledu na jejich počet) nebo určitého "základního příjmu" pro každého jednotlivce. Jde o to, učinit jak systém daní, tak sociálních dávek neutrálním vůči rodinnému postavení. Je to určitě lepší než když jsou fakticky zvýhodněny rozvedené ženy proti vdaným či děti narozené mimo manželství oproti manželským.

c) následně řešit či předcházet?

Obvyklý přístup k chudobě (již od dob středověké chudinské péče) byl zaměřen na její následné řešení pomocí peněžních nebo naturálních podpor. Teprve, když se situace jednotlivce či rodiny podstatně zhorší, nastoupí intervence státu, komunity, církve nebo charitativní organizace. Teprve, když někdo o pomoc požádá, jsou aktivovány společenské instituce.

Proti tomuto přístupu stojí možnost chudobě předcházet, a to různými způsoby: (1) tvorbou institucionálních podmínek zajišťujících plnou zaměstnanost (ať reálně socialistickou či sociálně demokratickou cestou švédského typu); (2) podporou investic do "lidského kapitálu", jež by zlepšily schopnost jednotlivců dobře se uplatnit na trhu práce; (3) zajištěním příjmového minima pro každého, bez ohledu na jeho zaměstnání, pracovní a rodinný status.

d) základem příjmy nebo potřeby?

Jednou ze zásad Beveridgeova přístupu byla rovnost sociálních dávek, stejně jako rovnost příspěvků. Jde o přístup, který za základ politiky bere subsistenční potřeby stanovené podle hlavních demografických znaků, bez ohledu na příjmy. Tento princip byl ovšem odmítnut a většinou se používá systému vztahujícího důchody a dávky v nezaměstnanosti k minulým příjmům, byť s určitými redukcemi. Nicméně, reziduální "welfare state" pouze zaručuje státní dávky na úrovni minima a řešení diferenciace nechává na soukromém pojištění. Minimální příjmy (minimální mzda či dávky sociální péče) ovšem ze subsistenčního principu běžně vycházejí.

Princip občanství, priorita individuálních práv, snaha předcházet chudobu a zásada rovnosti potřeb jsou pilíři alternativních přístupů k sociálnímu zabezpečení a řešení problému chudoby. Můžeme se řadit základní příjem, sociální dividendu a negativní daň z příjmu.

Základní příjem (někdy též sociální mzda či rodinný úvěr) je univerzalistickou integrací daňové a dávkové soustavy. Každý jedinec má od narození nárok na příjem odpovídající jeho základním potřebám. Dostává jej automaticky, bez testování práce či prostředků. Jakmile jeho příjem toto minimum překročí, je normálně zdaněn a daňový výnos je pak zdrojem tohoto, podle předpokladu sebefinancujícího se systému. Sociální pojištění tím odpadá a celý systém je distribuován jedinou agenturou. Rozdíl mezi poplatníkem daně a beneficentem je velmi proměnlivý, dělicí hranice v podstatě mizí¹.

Sociální dividendu se používá někdy jako synonymum základního příjmu, její pojetí je však méně vyhraněné. Základní rozdíl se spatřuje v jejím financování, kdy nejde o výnos z daní, nýbrž o podíl na národním bohatství. Příkladem může být "Alaska Permanent Fund", kterým se každý občan Aljašky automaticky stává podílníkem na výnosu z obrovského přírodního bohatství této země [O'Brien, Olson 1991].

Negativní (či obrácená) daň z příjmu, mající původ v návrhu manželů Friedmanových [1962] je rovněž propojením (méně však již integrací) soustavy daní a dávek. Jestliže příjem domácnosti (která je subjektem tohoto systému, na

1) Původ "základního příjmu" můžeme hledat v kritice Beveridgeova systému založeného na statusu pracovníka. Lady J. Rhys Williamsová jej kritizovala pro jeho selektivnost a již v roce 1943 navrhla program "podmíněné sociální dividendy", jež by zahrнула i jiné skupiny. V tomto duchu prosazoval ideu základního příjmu její syn B. Rhys Williams, jehož někdejší asistentka Hermione Parkerová je dnes vůdčím duchem tohoto proudu ve Velké Británii a vydavatelkou bulletinu BIRG (The Basic Income Research Group). Stejným problémem se ovšem zabývají výzkumné skupiny a vládní orgány v Kanadě, Austrálii, Holandsku i jinde. Podrobněji viz [Parker 1989].

rozdíl od individua v obou předchozích případech) klesne pod určitou hranici, namísto placení daně z příjmu nastupuje výplata dávek. Až do jisté hranice se ovšem příjem započítává jen zčásti, takže domácnosti s jakýmkoli výdělkem jsou na tom vždy lépe než ty, které žijí jen z dávek. V tom tkví motivační smysl negativní daně. Charakteristickým rysem negativní daně je způsob výpočtu, kdy míra započtení příjmu pod hranici minima musí být vyšší než míra zdanění příjmu nad ním. Linie daně není tedy přímá, ale zalomená. Jinak by - při stejné sazbě nad i pod minimem - muselo být procento zdanění velmi vysoké, aby zápočet příjmů byl pro příjemce nízkých mezd dostatečně motivující. Procento započtených příjmů je tedy třetí nutnou veličinou pro kalkulaci, vedle minimálního příjmu a sazby daně.

Integrační koncepty představují variantu bohatšího a velkorysejšího sociálního státu než jaký známe dnes. Na rozdíl od minimálního příjmu, který se poskytuje až po testování materiální situace domácnosti, je základní zajištění dáváno automaticky, buď ještě před vznikem problémové situace (základní příjem), nebo vzápětí potom (negativní daň). Oba tyto programy jsou široce diskutovány a zvažuje se možnost jejich zavedení v rámci Evropského společenství, jako součásti Sociální charty - naposledy se jako realističtější varianta jeví negativní daň. Avšak i zde je k vlastní realizaci ještě hodně daleko.

3. Varianty vymezení

Pozornost věnovaná problémům chudoby v západním světě je obrovská. Sociální zakázka vzniká přímo i nepřímou a je adresovaná ekonomii, statistice, sociologii i psychologii. V dlouhé historii se vyvinuly nejrozličnější koncepty pokud jde o konceptualizaci, sledování i řešení problému. Upozorníme alespoň na některé varianty přístupů.

a) absolutní a relativní: subsistence a nerovnost

V původním pojetí (Ch. Booth, S. Rowntree) byla hranice chudoby určena subsistenčním minimem, tedy prostředky dovolujícími uhradit potřeby holého přežití. Na rozdíl od této "absolutní" definice je "relativní deprivace" dána vzdáleností od jistého společenského standardu: za určitou hranici člověk sice může přežít, nicméně cítí se, a zpravidla také je, vyloučen ze společnosti. Nikoli fyzické, nýbrž sociální strádání je základem chudoby [Townsend 1970, 1979]. Zatímco podíl chudých v absolutním slova smyslu ve vyspělých zemích systematicky klesá (jak například prokázalo porovnání počtu chudých v Yorku provedené S. Rowntreem v letech 1899, 1936 a 1950) [Atkinson 1989], podíl chudých v relativním smyslu může být ex definitione neměnný.

Relativní pojetí chudoby ukázali v extrémní podobě S. M. Miller a P. Robyová, když ji mj. definovali jako relativní příjmové manko vznikající v důsledku nerovnosti. Namísto sledování podílu chudých a jeho vývoje v čase pak stojí jednoduchá otázka: jakou životní úroveň dovolují příjmy 10, 20 či 30 % obyvatel na nejnižších příčkách distribuce? [Miller, Roby 1970: 42-44]. Takové zjednodušení ovšem neodpovídá Townsendovu přístupu, který definuje relativní deprivaci jakožto "... nedostatek prostředků pro takovou výživu, takové činnosti a životní podmínky jaké jsou obvyklé ... ve společnostech, k nimž lidé patří" [Townsend 1979: 31]. Odmítá extrémní relativizaci a trvá na možnosti porovnávání jak mezi zeměmi, tak v čase. Oproti němu, Amartya Sen upozornil na "neredukovatelné absolutní jádro chudoby", která nemůže ani klesnout pod práh subsistence, ani stoupnout na úroveň zjevného luxusu. Životní úroveň není definována ani druhem zboží, ani jejich vlastnostmi, ani jejich užitečností. Podstatné jsou schopnosti lidí "žít bez pocitu hanby" (ve smyslu definice chudoby A. Smithe) nebo

"podílet se na životě komunity" (v pojetí Townsendově) či "uchovat si sebeúctu" (v pojetí J. Rawlse) či jakkoli jinak budeme stav chudoby definovat. K tomu ovšem různí lidé potřebují velmi různé absolutní prostředky [Sen 1983].

Hranice mezi absolutním a relativním pojetím chudoby není jednoduchá, ale není ani nepřekonatelná. Diskuse mezi Townsendem a Senem ukázala, že stejného relativního efektu může být dosaženo různými spotřebními koši a že neexistuje žádný konflikt mezi "všepronikající relativitou" a "neredukovatelným absolutním jádrem". Na druhé straně však Ringen upozorňuje na to, že o nějaké absolutní chudobě je vůbec těžko hovořit, protože i určení prostředků nezbytných pro přežití je historicky a společensky zakotveno [Ringen 1988].

b) přímé a nepřímé: příjmy a spotřeba

Nejčastějšími nástroji pro sledování chudoby jsou spotřeba či příjmy. Tato volba není lhostejná. Koncept relativní deprivace je konceptem spotřebním: chudoba je sledována přímo, tedy jako nízká úroveň spotřeby, viditelně zakládající sociální exkluzi. Sledování chudoby skrze příjmy je nepřímé: můžeme - jakkoli oprávněně - pouze předpokládat, že nízké příjmy vedou k nedostatečné spotřebě. Na jedné straně domácnost s nízkými příjmy může mít doplňkové naturální zdroje, na druhé straně i domácnost s vyššími příjmy může žít v chudobě, jestliže muž jejich větší díl propije. Zatímco přímé vymezení "blahobytu" je spojeno s principem rovnosti výsledků, nepřímé vymezení je spojeno s rovností příležitostí.

Jak uvádí Ringen [1988], zatímco existuje dvojí konceptualizace chudoby, máme k dispozici jen jeden způsob jejího měření, tj. příjmově definovanou hranici chudoby. Podle charakteru konceptu a způsobu měření vznikají tři kombinace: (1) chudoba je definována nepřímou (jako nedostatek spotřebních příležitostí) a měřena rovněž nepřímou (jako nedostatek prostředků), tj. pomocí příjmové hranice chudoby; (2) chudoba je vymezena přímo (jako spotřební deprivace), avšak měřena nepřímou (pomocí příjmů); v tomto případě vzniká řada problémů, kam umístit hranici chudoby; (3) chudoba je vymezena přímo a v zájmu konzistence je hledán odpovídající indikátor exkluze; ten ovšem nemůže být jednoduchý, nýbrž složený z průniku mnoha indikátorů (spotřeby, majetku, životních podmínek), z průniku absolutních a relativních hledisek ve smyslu navrhovaném Senem.

c) jednoduché a složité: chudoba jako kumulace nevýhod

Operativní indikátor chudoby musí být jednoduchý. O to méně je ovšem přesný, o to více problémů vyvolává. P. Townsend se ve svém výzkumu chudoby nespokojil jen s určením výše zdrojů, ale sledoval i ostatní aspekty života včetně spotřeby, bydlení, podmínek práce, rodinných a přátelských vztahů, zdraví atd. Na tomto základě konstruoval "indikátor deprivace" mající 12 položek [Townsend 1979]. Podobně postupoval A. Villeneuve v konstrukci složeného indikátoru "precarité" v rozsáhlém opakovaném výzkumu chudoby prováděném INSEE [Villeneuve 1984]. L. Rainwater ukázal, že "chudoba není jen nemít věci. Jsou to také sociální a psychologické podmínky, které ovlivňují, jak se lidé cítí (depresivně, našťavaně, uboze) a jak se chovají (rodinné problémy, sousedské konflikty, kriminalita) [Rainwater 1974: 35]. Á. Bokorová ve výzkumu chudých použila faktorové analýzy ke konstrukci jednoduchých a složených indikátorů deprivace [Bokor 1984]. Podobná metoda byla použita i v komparativním výzkumu chudých v Polsku a Maďarsku [Beskid, Bokor, Kolosi 1986].

Příkladů aplikace takového postupu lze najít velmi mnoho. Společné jim je odmítnutí jednoduché definice chudoby a hledání složitějších konstruktů sledujících ji jako životní situaci, jako stav deprivace ve více dimenzích zároveň. Kritika takovýchto přístupů je ovšem nasnadě: za prvé, chudoba je stále sledována zvenčí, tj. je opominut problém výběru (jedinec může dát přednost jídlu před dovolenou, knihám před chladničkou); za druhé, zvolené indikátory odrážejí spíše pozici badatele než zkoumané rodiny. Jak stanovit skutečnou závažnost jednotlivých indikátorů pro sociální exkluzi? Nebo, použijeme-li faktorovou analýzu (jak je v takových výzkumech obvyklé), jaký je vlastně reálný, žitý obsah statistických konstruktů? Tyto otázky

nutně vedou k pojetím sledujícím chudobu jako subjektivní stav, tj. jako individuálně vnímané manko uspokojování potřeb.

d) objektivní a subjektivní: sociální percepce potřeb

Na rozdíl od (zatím převažujících a pro sociální politiku nealternativních) objektivních přístupů, subjektivní koncept chudoby vychází z přesvědčení, že jedinec sám je nejlepším soudcem svých potřeb. V subjektivním přístupu je smazána nejen hranice mezi absolutním a relativním, ale v jistém smyslu i mezi společenským a individuálním. V daném sociálním referenčním rámci posuzuje individuum naléhavost svých potřeb a hierarchizuje sled jejich uspokojení. V ekonomické terminologii může jít o "individuální užitečnostní funkce" [van Praag 1968], v psychologické terminologii třeba o percepci nezbytností [Mack, Lansley 1984].

Subjektivní přístup k chudobě je nejvíce spjat s holandsko-vlámskou ekonomikou, v níž byly postupně vyvinuty tři konkrétní metody. Nejjednodušší je založena na otázce, jaký je minimální příjem, který domácnost potřebuje pro pokrytí svých základních potřeb [Kapteyn, van de Geer, van de Stadt 1985]. Složitější, tzv. leydenský přístup vychází z otázky hodnotící příjmy (Income evaluation question), kde domácnost určuje nejen příjmy nedostatečné, ale i postačující, dobré atd. Na jejím základě je pak stanovena individuální užitečnostní funkce příjmu [van Praag 1971]. Jiný přístup byl vyvinut v Antverpách H. Deleeckem; dotázaní odpovídají na otázku, jak vycházejí se svými příjmy, a na základě těch, kdo vycházejí s obtížemi, se konstruuje hranice chudoby [Moriani 1989]². V současné době se rozvíjí již druhá vlna výzkumu subjektivní hranice chudoby v zemích evropského společenství, a to v inspiraci Bernarda van Praaga a v realizaci statistických úřadů zemí evropského společenství [van Praag, Flik 1990]. V bývalých socialistických zemích byl podobný výzkum realizován zatím v Polsku [Podgórski, Dobrowolska 1991].

4. Empirický výzkum a indikace chudoby

Výzkum chudoby v Československu má svoji nikoli bezvýznamnou předválečnou tradici. Státní zdravotní ústav se zabýval stanovením existenčního minima. Státní úřad statistický šetřil samostatně rodinné rozpočty domácností nezaměstnaných dělníků. Sociální ústav prováděl specializované sondy týkající se hmotných poměrů sociálně slabých skupin obyvatelstva. Přes poměrně pokročilé sociální zákonodárství (v roce 1924 byl přijat zákon o sociálním pojištění, zahrnující nemocenské, invalidní a starobní pojištění) byla chudoba vážným problémem a také tehdejší sociologie jí věnovala patřičnou pozornost na stránkách časopisů Sociální revue či Sociologické problémy.

2) Jednotlivé otázky vypadají konkrétně takto:

a) *Subjektivní hranice chudoby*: "Jaký čistý příjem považujete za absolutní minimum pro domácnost jako je Vaše? Jinak řečeno, jaký je příjmový obnos, pod nímž už nemůžete vyjít s penězi?"

b) *Leydenská hranice chudoby (Van Praagova otázka)*: "Uveďte, prosím, odpovídající příjem Vaší domácnosti pro každý z následujících případů. V našich podmínkách je:

- příjem okolo velmi špatný
- příjem okolo špatný
- příjem okolo nedostatečný
- příjem okolo postačující
- příjem okolo dobrý
- příjem okolo velmi dobrý."

c) *Deleeckova otázka*: "Vycházíte se současným příjmem Vaší domácnosti: s velkými obtížemi, s obtížemi, s určitými obtížemi, spíše snadno, snadno, velmi snadno.

Komunistický režim neměl samozřejmě valný zájem o zkoumání tak odízného problému, který "v podstatě" vlastně neexistoval. Teprve od roku 1968 byla tomuto tématu věnována pozornost bývalým Výzkumným ústavem životnej úrovně v Bratislavě (pod vedením J. Kučeráka) a bývalým Výzkumným ústavem sociálního zabezpečení (pod vedením M. Hiršla). Upozornit je třeba i na práci M. Bútory týkající se minimálního důchodu, rozvíjenou v bratislavské pobočce bývalého VÚSZ. Ovšem pouze Miroslav Hiršl pokračoval i dál, využívaje mikrocensových dat k výpočtům počtů domácností a osob pod prahem tzv. existenčního a sociálního minima³. Jeho cenné analýzy a zkušenosti jsou nyní využívány ve skupině expertů pro sociální minimum FMPSV.

Od počátku 80. let existuje cosi jako "oficiální hranice chudoby", která slouží jako jednotná orientační opora pro orgány státní správy při poskytování dávek sociální péče (po prozkoumání jejich skutečné situace a posouzení, zda rodina vyčerpala všechny vlastní možnosti)⁴. Na rozdíl od Polska, Maďarska a Jugoslávie není u nás jiné oficiálně stanovené minimum, jež by sloužilo jako evidenční nástroj počtu chudých a jejich pohybu [Milanovic 1990]. Souhrnná statistika oficiální chudoby tak vlastně neexistuje.

Nová ekonomická a sociální situace otevírá problém chudoby s akutní naléhavostí. Od roku 1990 nastartovala ekonomická reforma, jež přinesla řadu změn bezprostředně se promítajících do rozpočtu a hospodaření domácností. Počátek nevyhnutelné liberalizace trhu zboží a trhu práce přinesl jak obecné problémy, tak novou nerovnost v životní úrovni. Konkrétně šlo o tato opatření:

Za prvé, v červenci 1990 byl odstraněn systém negativní daně z obrátu a dosavadní subvence k cenám potravin byly nahrazeny jednotnou dávkou 140 Kčs na osobu a měsíc. V důsledku nestejných spotřebních vzorců a "úspor z počtu" byly tímto plošným opatřením výrazně diskriminovány rodiny se staršími dětmi a domácnosti osamělých důchodců⁵.

³) Existenční minimum bylo M. Hiršlem stanoveno jako 42 % a sociální jako 56 % příjmu na spotřební jednotku. Podrobněji viz [Hiršl 1990].

⁴) Předchozí a nové (parlamentem zatím neschválené) určení "pásma sociální potřebnosti" je následující (v Kčs za měsíc):

	platné	navrhované
dítě do 6 let	600	900
dítě 6 - 10 let	700	1000
dítě 10 - 15 let	800	1200
dítě 15 - 26 let	800	1300
dospělý	800	1200
plus příplatek na domácnost:		
jedna osoba	300	500
pár	300	650
více osob	500	800

⁵) Skutečné fungování starého a nového systému bylo porovnáno na základě dat rodinných účtů, do nichž byly vloženy údaje o dani z obrátu u jednotlivých výdajových položek (viz [Večerník 1991]).

Za druhé, v lednu 1991 nastartovala liberalizace cen a cenová hladina zboží (kromě kontrolovaného) v prvních měsících roku velmi výrazně stoupla, později se však stabilizovala (celkové zvýšení životních nákladů od ledna do června 1991 činí 49 %. V tom však ještě není plně promítnuto zvýšení nákladů na teplo a otop provedené v květnu. Další růst životních nákladů přinese nezbytné zvýšení nájemného ve státních bytech, zatím odsunutého na příští rok.

Za třetí, ekonomická reforma otevřela růst nezaměstnanosti. Skrytá přezaměstnanost a nedostatek pracovních sil v komunistickém režimu transformovaly do zvětšujícího se propouštění: 1,5 % nezaměstnaných konstatovala statistika v lednu, 3,8 % (400 000) v červnu 1991. Přitom doposud nedošlo k omezování průmyslové výroby a mnohé podniky vyrábějí ještě ze setrvačnosti těžko prodejné zboží, takže je důvodná obava, že rozsáhlé propouštění ještě nastane.

Na druhé straně, příjmy jednotlivců a domácností zaznamenaly určitý růst: značná část sociálních dávek byla valorizována, nízké mzdy se zvýšily na úroveň nově stanoveného minima a zvolna se rozvíjející soukromý sektor začal přinášet peníze prvním kapitalistům. Domácnosti začaly více využívat svých možností pro dodatečné příjmy a výrazně redukovaly stav i doplňování úspor. Podle statistických dat (poněkud problematických v tomto případě) činil růst příjmů 9,3 % v roce 1990 a 11,4 % v prvních třech měsících roku 1991. Protože tento růst byl velmi nestejný, nepochybně přinesl velké zvýšení nerovnosti a tím i chudoby.

Statistické zachycení těchto změn velkým šetřením není jednoduché a vyžádá si značnou přípravu. Využíváme tedy výzkumu "Ekonomických očekávání a postojů populace", jež byly provedeny v prosinci 1990 a červnu 1991. Výzkumy mj. obsahují sady otázek týkajících se reflexe individuální ekonomické situace a strategií reakce na vznikající problémy. Díky těmto údajům můžeme porovnat různé metody měření chudoby⁶. V obou výzkumech byla totiž položena stejná otázka na subjektivně minimální příjem pro typickou domácnost čtyř lidí a vlastní domácnost respondenta. V červnovém výzkumu pak byla připojena i Van Praagova otázka týkající se ohodnocení různých příjmových úrovní. Určitou změnu zaznamenala otázka týkající se skutečných příjmů domácnosti: zatímto v prosinci 1990 to byla jedna souhrnná otázka, v červnu 1991 jsme ji rozdělili do čtyř, s cílem získat hodnověrnější odpovědi. Díky tomu může být zachycený růst výše a diferenciací příjmů být větší nežli byl ve skutečnosti.

Ve zpracování výsledků jsme použili následující metody výpočtu hranice chudoby:⁷

- a) oficiální hranice chudoby, definovaná pásmem sociální potřeby podle úpravy platné v dané době (tj. v červnu již podle nové úpravy obsažené v navrhovaném zákoně o sociálním minimu) - POOR1; pro zajímavost uvádíme i základní čísla o podílech chudých podle staré úpravy POOR1a;

⁶) Výběrová procedura je založena na dvoustupňovém výběru, kdy v prvním stupni byl vybrán region a lokalita a ve druhém stupni pohlaví, věk (4 kategorie) a vzdělání (4 kategorie). Reprezentativita výběru (kontrolovaná vůči Mikrocensu a demografické statistice) je poměrně dobrá. Jednotkou pozorování jsou dospělí osoby (od 18 let), které byly dotazovány na své partnery a domácnost jako celek. Výsledky mohou být zkresleny skutečností, že zhruba 8 % mladých osob žije u svých rodičů.

⁷) V analýzách se omezujeme na tzv. headcount measure, tj. pouze výpočet počtu chudých či jejich podílu na populaci. Další důležité informace jako je příjmová nerovnost pod hranicí chudoby necháváme pro zjednodušení stranou.

- b) standardní metoda používaná OECD, tj. výpočet hranice chudoby jako 50 % mediánu příjmu na spotřební jednotku podle používaného standardu - POOR2;
- c) hranice chudoby je definována prvním decilem distribuce ekvivalentního příjmu (příjmu na spotřební jednotku) - POOR3;
- d) východiskem jsou odpovědi na otázku "Máte pocit, že jste chudá rodina?", přičemž za chudé jsou považovány domácnosti, které odpověděly variantou "určitě ano" - POOR4;
- e) hranice chudoby je definována pomocí subjektivně určeného, nezbytně nutného minimálního příjmu pro vlastní domácnost (metoda de Kapteyna) - POOR5;
- f) hranice chudoby je založena na "Income evaluation question" B. van Praaga, přičemž za úroveň užitečnosti je zvolena hladina 0,4 - POOR6a.

Zatímco pouze indikátor POOR1 můžeme porovnat s oficiální příjmovou statistikou, kromě indikátoru POOR4, jsou všechny ostatní použitelné pro porovnání mezi zeměmi, díky výzkumnému úsilí, jež se v této době rozvíjí v zemích Evropského společenství.

S integrací západní Evropy zde vzniká potřeba jednoduchých standardů, založených na jednotném propočtu všech tří klíčových momentů definice chudoby: výběru indikátoru (typ příjmu), způsobu přepočtu domácností na ekvivalentní velikostní úroveň (spotřební jednotky) a určení hranice chudoby (relací k průměru či mediánu příjmové distribuce)⁹. Nejpoužívanějším se stal velmi jednoduchý indikátor určující hranici chudoby jako 50 % průměrné spotřeby na spotřební jednotku. V tabulce 1 shrnujeme údaje za země EHS a Československo, ukazující nepoměrně nižší úroveň chudoby u nás, danou sevřeností relativní příjmové diferenciací¹⁰. Výpověď takovýchto srovnání je ovšem velmi malá s přihlédnutím k jinému kontextu relativní nerovnosti a rychlému zastarávání statistických šetření. Obecná statistická informace těžko dovoluje nahlédnout do vnitřní dynamiky a struktury problému. Proto se obrátíme k výsledkům našeho výzkumu.

⁸) Základem postupu je výpočet individuálních hodnot μ a σ na základě odpovědí na "Income evaluation question" (viz pozn. 2):

$$\mu = 1/6 \sum \ln(c_{ij}) \text{ a}$$

$$\sigma = 1/5 \sum \ln(c_{ij} - \mu_{ij})^2,$$

kdy c představuje každou ze šesti odpovědí.

Welfare function w je definována předem, zpravidla na hladině 0,4.

Potom $u_w = -0.25335$ a individuální hranice chudoby se vypočte jako

$$\ln Y_w = \mu + \sigma u_w.$$

⁹) Velmi cenné srovnání národních a mezinárodních standardů měření chudoby provedl A. B. Atkinson. Jestliže namísto národních metod použijeme standard OECD (50 % mediánu příjmu na ekvivalent dospělé osoby), potom se celkový podíl chudých v zemích evropské dvanáctky zvýší z 13,9 % na 17,4 % a v méně vyspělých zemích jako je Španělsko, Irsko, Řecko a Portugalsko vzroste ještě více podíl chudých [Atkinson 1990].

¹⁰) Ve výpočtu za Československo jsme vycházeli z primárních dat Mikrocensů 1980 a 1988, což je poněkud jiná datová základna než jaká byla použita pro země EHS (zde to byly rodinné účty). Ve spotřebních jednotkách první dospělý = 1, každý další = 0,7 a každé dítě (do 14 let) = 0,5.

4. Některé výsledky

Účelem našeho výzkumu nebylo a nemohlo být určení objektivní příjmové situace domácností a poskytnutí přesných údajů o podílu chudých. To na základě malého výběrového šetření učinit nelze. Je však dobře možné poskytnout první orientační informace a zejména pak porovnat různé indikátory chudoby a ukázat hlavní rozdíly v senzibilitě na chudobu ze strany různých demograficky, sociálně a teritoriálně definovaných skupin.

Sledujeme-li podíly chudých (viz tabulka 2), pak různé přístupy poskytují velmi odlišné výsledky. Nejnižší je podíl vyplývající ze standardního relativního přístupu (POOR2), nejvyšší pak podíl daný subjektivním vyjádřením minimálního příjmu (POOR5). Na jedné straně, i přes rozšíření příjmové distribuce¹¹ zachycuje 50 % distance od průměrného příjmu pouze nerealisticky malé procento populace. Na druhé straně, přes určitou změnu v realismu ocenění minima za poslední půlrok (kdy minimální příjem rostl daleko pomaleji než příjem skutečný), populace stále zůstává poněkud optimistická v tom, co příjmové minimum skutečně může být. Zatímco chudoba v subjektivních termínech (POOR5) se zmenšila, její oficiální rozsah (POOR1) naopak značně vzrostl, a to na základě podstatného zvýšení prahu chudoby. Nejvíce se to dotklo rodin s více dětmi: podle výzkumu by jedna pětina dětí měla žít v rodinách na prahu sociálního minima nebo pod ním.

Zatímco v objektivním měření je chudoba v Československu nepoměrně nižší než v jakékoli zemi OECD, podle obou subjektivních indikací se zařazuje mezi státy s největším rozsahem chudoby. Zdá se, že Československo není příliš daleko od jižních, méně rozvinutých zemí Evropského společenství¹².

Procenta vycházející z dalších indikátorů jsou si velmi blízká, totiž domácnosti patřící do dolního příjmového decilu (POOR3) a lidé, kteří považují svoji domácnost za chudou (POOR4). Podobná čísla však vycházejí z velmi odlišných zdrojů. Všimneme-li si korelační matice různých indikátorů (tabulka 3), zjišťujeme určitou koincidence mezi oficiální hranicí a oběma relativními metodami (POOR1, POOR2, POOR3). Daleko slabší je ale korelace mezi subjektivní hranicí chudoby a spodním decilem (POOR3, POOR5). Oba subjektivní přístupy (POOR5, POOR6) jsou nutně velmi úzce asociovány. Zároveň jako velmi výlučný indikátor se ukazuje sdělený pocit chudoby (POOR4).

¹¹) Mezi prosincem 1990 a červnem 1991 se poměr 1. a 9. decilu celkového příjmu domácnosti zvýšil z 2,88 na 4,02 a příjmu na jednu osobu z 2,56 na 3,45.

¹²) Podle výsledků šetření provedených na rodinných účtech v některých zemích EHS, shromážděných Van Praagem and Flikem [1990], byly podíly chudých domácností následující:

Země	Rok	POOR2	POOR5	POOR6
Itálie	1987	2,9	33,0	10,0
Řecko	1988	25,0	28,0	12,4
Holandsko	1986	5,0	6,9	
Československo	1991	2,6	26,2	14,1

Konkrétně řečeno, z domácností "oficiálně chudých" (POOR1) jich celých 71 % spadá do spodního příjmového decilu (POOR3) a 64 % udává minimum vyšší než vlastní příjem (POOR5), avšak jen 19 % vypovídá, že považují svoji rodinu za "určitě chudou" (POOR4). Z druhé strany však z těch, kdo udávají minimum nižší než vlastní příjem (POOR5), jich jen 31 % spadá pod hladinu sociální potřeby (POOR1), 27 % jich je v nejnižším příjmovém decilu (POOR3) a 20 % se pokládá za chudé (POOR4). Divergence různých indikací je tedy značná a upozorňuje na složitou dimenzionalitu chudoby, mající praktické důsledky pro efektivitu sociální politiky.

Příjem a velikost domácnosti jsou v různé míře odpovědné za její zařazení pod hranici chudoby (viz tabulka 4). Zatímco u oficiální hranice a obou relativních měr (POOR1, POOR2, POOR3) je jejich příspěvek stejný nebo podobný, subjektivní příslušnost je dána především příjmovou situací, s menším ohledem na velikost domácnosti. Pocit chudoby (POOR4) je ovšem standardně používanými ekonomicko-demografickými indikátory nevysvětlitelný.

Pokud jde o určení subjektivně nutného minimálního příjmu, situace je opačná než v předchozím případě, neboť role velikosti domácnosti je jednoznačně určující. Specifická situace ČSFR je zřetelnější v komparaci s USA (tabulka 5). Zatímco v USA subjektivní minimum sleduje především hierarchii skutečného příjmu, v ČSFR je hlavně funkcí velikosti domácnosti. Protikladně ke zjištění L. Rainwatera [Rainwater 1990], děti nejsou v ČSFR zdaleka levné. Je to dáno nejen příjmovou úrovní, ale hlavně strukturou spotřeby, v níž výdaje "dělitelné" podle hlav (strava, odívání) zatím jednoznačně převažují nad výdaji fixními (bydlení, nákupy předmětů dlouhodobé spotřeby). Tato situace se samozřejmě bude poměrně rychle měnit spolu s narovnáním ekonomického statusu bydlení a perspektivně pak s růstem podílu dlouhodobé spotřeby v rozpočtu.

Kdo je tedy, podle dat výzkumu, u nás chudý? Podle základních demografických charakteristik se pravděpodobnost chudoby zvyšuje tam, kde (1) počet dospělých členů je nižší; (2) počet dětí je vyšší a (3) jejich věk je vyšší (tabulka 6)¹³. Různé indikátory dávají poměrně kongruentní, i když rozmanité výsledky. Rozdíl mezi Českou a Slovenskou republikou je výrazný v subjektivním minimu (POOR5) a ještě výraznější v pocitu chudoby (POOR4). Při stejném složení domácnosti navrhují slovenské domácnosti vyšší minimální příjem a i při stejných příjmech mají intenzivnější pocit chudoby.

Avšak pokud jde o pocit chudoby (POOR4), jeho status je poněkud zvláštní. Skutečnými výkladovými proměnnými zde nejsou příjmy vzhledem k velikosti rodi-

¹³ V tabulkách 6 - 8 předkládáme některé výsledky procedury ANOVA statistického programu SPSS/PC+, konkrétně tabulku mnohonásobné klasifikace. V horní části jsou uvedeny odchylky od průměrného procenta chudých (viz tabulku 2). Protože jednotlivé odchylky jsou adjustovány pro ostatní proměnné, jsou aditivní. V tabulkách uvádíme rovněž pozorované hodnoty (před adjustací), přičemž do adjustace byly zahrnuty rovněž příjmy (v tabulce 6) a velikost domácností (v tabulce 7 a 8). Koeficienty beta jsou standardizované regresní koeficienty ve smyslu používaném v mnohonásobné regresi: β^2 (* 100) indikuje procento variance vysvětlené každou jednotlivou proměnnou, R^2 (* 100) indikuje celkovou varianci vysvětlenou všemi zahrnutými proměnnými, včetně jejich společného působení.

ny, nýbrž majetek a status vlastnictví. Na rozdíl od jiných metod je tento indikátor poměrně úzce korelován s odhadovanou výší majetku a s vybavením domácnosti předměty dlouhodobé spotřeby. Nikoli příjmy, ale úroveň vlastnictví je zřejmě rozhodující pro chudobu v reflexi lidí. To odkazuje na širší Townsendovo pojetí chudoby zachycené více indikátory životní úrovně domácnosti.

Zvláštní pozornost je třeba věnovat vlivu věku. Z grafu 1 zjišťujeme, že (1) celkový příjem domácnosti systematicky klesá s věkem¹⁴, zatímco (2) příjem na spotřební jednotku vykazuje velmi konstantní průběh; (3) odhad příjmového minima pro čtyřčlennou rodinu je rovněž velmi stabilní (velmi "přející" se zdají být nejstarší lidé), zatímco (4) minimální potřeba pro vlastní domácnost roste do věku 40-45 let a potom rychle klesá.

Procento chudých v různých věkových kohortách (graf 2) závisí na zvoleném indikátoru. Podle uznané sociální potřebnosti jsou to především rodiny mladších (okolo 30 let), avšak také starších (po 65 letech) osob. Při přesném zachycení příjmů by ovšem domácnosti důchodců nikdy neměly spadnout pod hranici chudoby, nanejvýš jen k minimálnímu důchodu. Totéž platí (avšak s menší variancí) o distribuci domácností v dolním příjmovém decilu. Částečně je tento vývoj kopírován subjektivní hranicí chudoby, v zásadě však zjišťujeme systematický nárůst chudých směrem k vyššímu věku.

Analýzu variance jsme použili pro naznačení sociálních dimezí chudoby, tentokrát již jen podle tří vybraných indikátorů (tabulka 7). Většina výsledků odpovídá očekávání: více chudých je na dolních příčkách profesní hierarchie a nízkých stupních vzdělání. V adjustovaných hodnotách (kde jsou odchylky kontrolovány i vůči příjmům a velikosti domácnosti) vidíme větší "sklon k chudobě" u zemědělců a osob se základním vzděláním (POOR4) nebo naopak u nejvyšších profesních kategorií (POOR5). Pocit chudoby (související, jak jsme uvedli, hlavně s majetkem) a distance vůči subjektivně minimálnímu příjmu se zdají být v profesní hierarchii skoro protikladně distribuovány. Souvisí to s již známými skutečnostmi: vzdělanější lidé vyšších profesních kategorií orientují svoji spotřebu do dlouhodobé dimenze, a to i přes nižší příjmy.

Pokud jde o teritoriální rozměr (tabulka 8), nelze hovořit o nějaké jasné tendenci pokud jde o velikost obce. Jsou to častěji malé, nikoli však nejmenší komunity a jsou to velká, nikoli však největší města, kde je výskyt chudoby větší. Podle teritoriální mapy je více chudoby na Slovensku (na jeho východě, ale také v Bratislavě), avšak mnohem více v subjektivních než v objektivních termínech. Stejně tak ovšem i v Praze naznačuje subjektivní metoda (POOR5) mnohem vyšší životní náklady a tím i větší citlivost na individuálně definovaný pocit chudoby.

5. Závěrem: sociální velkorysost a past chudoby

Výzkum chudoby a praxe sociální politiky nejdou nevyhnutelně ruku v ruce, naopak se někdy mohou velmi rozcházet. Proto také někteří autoři důsledně trvají

¹⁴) Nejlepší příjmová pozice mladých je však spíše iluzí vzniklou z toho, že jednotkou pozorování byli respondenti. Mezi mladými mají značnou váhu ti, kdo ještě žijí s rodiči, takže je zobrazena situace rodin ve středních fázích cyklu, jež je evidentně nejlepší.

na rozlišení "státní" a "společenské" hranice chudoby, z nichž první je zpravidla i oficiální oporou pro nárokové sociální dávky a druhá ukazuje skutečný stav věcí, ať v objektivním vyjádření nebo v pojetí chudoby jako "sociální konstrukce" [Rainwater 1990]. Je tu však i jiný rozdíl. Například v některých zemích je stanovení hranice chudoby zasuto v dávné minulosti a vlády se zabývají jen její valorizací či indexací. Jinde se udržuje beznadějně zastaralý propočet, přestože již neodpovídá skutečnosti; změnit ho však nebývá lehké, protože jde o předmět politických zájmů¹⁵.

Důležitost výzkumu chudoby u nás je umocněna některými historickými rysy, jež vyostřují již beztak problémové rozhraní mezi ekonomickou efektivností a sociální štedrostí. Především, tradice české společnosti má hluboké sociální a rovnostářské kořeny. Předválečný systém sociálního pojištění byl relativně velmi vyspělý a velkorysý. Dále, komunistická politika sociálních jistot vedla k plošnému rozšíření a unifikaci tohoto systému. Zároveň jej však deformovala smazáním rozdílů mezi rozdělováním a přerozdělováním, ekonomickou a sociální sférou. Tisíckrát opakované lež o tom, co všechno stát "zdarma" poskytuje, se prosadila do obecného vědomí o komisi třetím, který může vše z nějaké bezedné pokladny zaplatit. A konečně, k tomu se přidává přibližující se kontext sociální Evropy s nesrovnatelně lepšími podmínkami, Sociální chartou, navrhovaným "evropským minimálním příjmem" apod. To vše znamená, že očekávání vztahované k sociálnímu zajištění je všeobecně velké a zároveň ekonomicky bezohledné v tom smyslu, že spjatost mezi politikou vztahující se k trhu práce a sociální sféře, mezi "ekonomickou" a "sociální" mzdou není dostatečně zřetelná a s vědomím všech důsledků vnímána a takto také politicky traktována. Konfúze zanešené socialistickým systémem totálního přerozdělování do reality a vědomí nebyly doposud dostatečně rozbity¹⁶.

Druhou polohou citlivého a nebezpečného rozhraní je ovšem snaha co nejméně podlamovat incentive k práci, nutit každého setrvat za každou cenu v ekonomickém objetí trhu práce. Jenže nevyhnutelným důsledkem nedávné struktury zaměstnanosti a pracovních stereotypů minulosti je nízká kvalifikace a malá schopnost adaptace pracovníků. Pracovní síly jsou imobilní v prostoru, v kvalifikačním spektru a často i v pracovních návycích. "Dialektika" zjevného nedostatku pracovních sil a skryté přezaměstnanosti se mění v dilema zjevné nezaměstnanosti a skrytého nedostatku lidí pro nové pracovní role. V pracovních úřadech se ovšem nutně setkávají lidé "obecně" nekvalifikovaní s lidmi nekvalifikovanými "strukturně" (vzhledem k aktuálním požadavkům) a navíc s těmi, kdo jen vyměnili podporu

¹⁵ V prvním případě máme na mysli Velkou Británii, kde původní určení minimálních sociálních dávek sahá kamsi do dob Beveridgeovy zprávy [Dilnot, Kay, Morris 1984]. Druhý případ se týká USA, kde oficiální hranice chudoby byla stanovena na základě Orshanského metody, tj. násobku reciproké hodnoty podílu výdajů na potraviny [Orshansky 1965]. Základem je ovšem struktura výdajů z 60. let (kdy výdaje na potraviny činily jednu třetinu rozpočtu), takže dnešní stav je, vzhledem k uvedené definici, hlubokým podceněním skutečnosti.

¹⁶ Tím se mj. betonuje politický status levicového tlaku na maximalizaci minim a sociální kompenzace veškerých dopadů trhu. Není náhodné, že analogie se Západem je mnohem častěji používána v sociální oblasti než v oblasti trhu práce a motivace výkonu.

v nezaměstnanosti za "podporu v zaměstnání" a úspěšně kombinují oficiální welfare s neformálními příjmy. Státní pokladna hrozí být zbytečně vysávána a do "pasti chudoby" se může chytnout zbytečně mnoho lidí.

Právě problém "pastí"¹⁷ maléhavě upozorňuje na provázanost funkcí trhu práce a architektury sociálního zabezpečení, ale také na souvislosti přivrácené a odvrácené strany ekonomiky. Není-li distance mezi životem z práce a životem z podpory dostatečně motivující, není důvod se pasti vyhýbat nebo z ní unikat. Totéž se týká rozdílu ve výhodách formálního a neformálního uplatnění - tady už nejde o vyhýbání se, ale o cílené vyhledávání dodatečného příjmu.

Náš systém sociálního zabezpečení je vlečen dědictvím minulosti - předválečným pojištěním Bismarkovského typu (s typickým vztahem dávek k minulé mzdě) a plošnými sociálními jistotami reálného socialismu. Zavedení jednotného reziduálního sociálního zabezpečení (např. současného britského typu), by sice bylo ekonomicky mnohem úspornější, nicméně obtížně politicky prosaditelné vzhledem k tradicím i očekáváním. Rozpočtové limity a ještě více doposud kontinuující konfúze ekonomické a sociální sféry zatím nedovolují ani uvažovat o druhých polohách z alternativ sociální politiky, o nichž jsme hovořili, tj. o prosazení integrativních přístupů založené na občanském principu. Dokonce to platí naopak: nutnost nechat projít celou společnost etapou sociálního učení velí plně prosadit status pracovníka jako základní a používat vládní finance jako prostředek poslední volby.

Žádná z provedených voleb nemůže být ovšem jednoznačná. Ve výzkumu chudoby by měly být diskutovány i potenciální varianty a zejména sledovány všechny polohy jevu v širokém prostoru mezi jeho zakotvením v sociální struktuře na straně jedné a v arzenálu zdrojů ekonomické dynamiky (či stagnace) na straně druhé. Přirozenou součástí výzkumu musí být i indikace výskytu chudoby ve společnosti obecně a v jejích jednotlivých složkách zvláště. Záměrně jsme v tomto článku použili různé postupy, abychom ukázali, jak rozmanité mohou být odhady tohoto zdánlivě zcela objektivního stavu. Čísla týkající se počtu domácností pod oficiální hranicí sociální potřeby mohou být možná zkreslena metodikou výzkumu¹⁸, nicméně jen takový výzkum dovolí konkrétněji lokalizovat jev v demografické, sociální a teritoriální struktuře a spojit incidenci chudoby s charakteristikou domácnosti z hlediska míry její sociální bezbrannosti a z hlediska intenzity a směru jejích aktivit. V tomto jde tedy jen o počátek kontinuálního výzkumu.

¹⁷) H. Parkerová třeba definuje použité pojmy takto: "Past chudoby se týká situace, kdy dodatečný příjem je sotva přínosný s ohledem na ztrátu sociálních dávek, vyšší daně a (někdy) vyšší vynaložené práce... Past nezaměstnanosti se vztahuje k situaci, kdy placená práce není výhodná v porovnání s životem z podpory" [Parker 1990: 73].

¹⁸) Podle propočtů FMPSV, vycházejících z Mikrocensu 1988 a beroucích v úvahu všechny důležité změny (mzdové a důchodové minimum, příplatky a ostatní příjmový růst), mělo by být v červnu 1991 2,8 % domácností (3,5 % osob) pod navrženou hranicí sociální potřeby (naš indikátor POOR1). Naš výzkum samozřejmě pracuje se sdílenými, neověřenými příjmy domácností. Poznamenejme však, že modelový propočet nemůže vzít v úvahu nezaměstnanost a zvětšující se diferenciaci příjmů. Skutečný stav bude zřejmě kdesi mezi oběma ciframi. (Děkuji ing. Jiřímu Dlouhému za propočet a sdělení uvedených výsledků.)

Tabulky

Tabulka 1. Procento chudých v zemích EHS a Československu v 80. letech

	Domácnosti		Osoby	
	1980	1985	1980	1985
Belgie	6,3	5,2	7,1	5,9
Dánsko	8,0	8,0	7,9	8,0
SRN	10,3	9,2	10,5	9,9
Řecko	20,5	17,4	21,5	18,4
Španělsko	20,3	17,8	20,9	18,9
Francie	18,0	14,8	19,1	15,7
Irsko	18,5	17,4	18,4	19,5
Itálie	12,0	14,7	14,1	15,5
Holandsko	6,9	7,9	9,6	11,4
Portugalsko	31,4	31,7	32,4	32,7
V. Británie	14,1	18,9	14,6	18,2
Československo	6,0	7,0*	3,2	3,4*

* 1988

Prameny: Eurostat 1990, Mikrocensy 1980, 1988.

Tabulka 2. Procento chudých podle různých indikátorů v prosinci 1990 a červnu 1991

	Domácnosti			Osoby			Děti		
	ČSFR	ČR	SR	ČSFR	ČR	SR	ČSFR	ČR	SR
Prosinec 1990									
POOR1	4,4	3,7	5,9	5,9	4,9	7,6	8,1	6,2	11,1
POOR2	1,7	1,4	2,3	2,1	1,9	2,4	2,2	1,8	2,8
POOR3	10,5	9,5	12,1	11,8	10,8	14,0	14,4	12,7	17,3
POOR4	8,4	7,4	10,2	7,8	6,8	9,7	8,4	7,7	9,4
POOR5	39,2	33,9	49,7	37,9	32,2	48,2	40,8	34,6	51,0
Červen 1991									
POOR1	10,5	10,1	11,3	13,5	12,7	15,0	20,1	19,7	20,7
POOR1a	1,1	0,8	1,7	1,9	1,3	3,0	2,1	1,9	2,5
POOR2	2,6	2,1	3,4	3,3	2,5	4,7	4,7	3,6	6,4
POOR3	9,9	9,5	10,8	11,8	10,7	13,7	16,6	14,8	19,3
POOR4	11,6	8,9	16,1	10,8	8,9	13,9	11,8	10,0	14,5
POOR5	26,2	23,7	30,6	25,1	22,6	29,3	28,4	25,7	32,3
POOR6	14,1	13,4	15,2	11,9	11,5	12,5	11,7	11,6	12,0

Prameny (pro tuto a další tabulky):

Výzkumy ekonomických očekávání a postojů 1990, 1991

Tabulka 3. Korelace mezi různými indikátory chudoby v červnu 1991

	POOR1	POOR2	POOR3	POOR4	POOR5	POOR6
Pearsonovy korelační koeficienty						
POOR1	1,0000					
POOR2	0,4287**	1,0000				
POOR3	0,7734**	0,4893**	1,0000			
POOR4	0,0889**	0,0713*	0,0865**	1,0000		
POOR5	0,3289**	0,2301**	0,3349**	0,1598**	1,0000	
POOR6	0,2360**	0,2169**	0,3030**	0,1338**	0,5074**	1,0000
Procenta						
POOR1	–	20,5	71,0	19,0	64,3	35,7
POOR2	100,0	–	100,0	25,6	88,4	60,5
POOR3	89,8	25,9	–	19,9	70,5	45,8
POOR4	20,7	5,7	17,1	–	45,6	26,9
POOR5	30,9	8,7	26,8	20,1	–	43,7
POOR6	31,9	11,1	32,3	22,1	81,3	–

Hladiny významnosti: * 0,01; ** 0,001

Tabulka 4. Procento chudých podle ln velikosti domácnosti (LNFS) a ln celkových příjmů (LNY) v červnu 1991

	POOR1	POOR2	POOR3	POOR4	POOR5	POOR6
Konstanta	295,4	93,2	261,0	91,3	390,0	248,6
(SE)	(11,9)	(6,3)	(11,0)	(13,4)	(16,4)	(13,5)
LNFS	37,5	8,8	24,8	0,4	19,8	5,3
(SE)	(1,6)	(0,9)	(1,5)	(1,6)	(2,3)	(1,9)
LNY	-36,3	-11,3	-31,3	-9,1	-43,6	-27,3
(SE)	(1,4)	(0,8)	(1,3)	(1,6)	(2,0)	(1,9)
Adj R ²	0,31	0,11	0,25	0,02	0,23	0,17

Tabulka 5. Subjektivně odhadovaný příjem v Československu a USA

	čtyřčlenná rodina			vlastní domácnost		
	ČSFR XII.90	ČSFR VI.91	USA 1986	ČSFR XII.90	ČSFR VI.91	USA 1986
Konstanta	7,867	8,190	8,282	6,327	6,864	6,686
LNY	0,041	0,022	0,147	0,194	0,164	0,286
LNFS				0,392	0,416	0,186
Věk				0,002	-0,005	-0,010
Adj R ²	0,001	0,008	0,085	0,337	0,389	0,322

**Tabulka 6. Chudoba podle demografických charakteristik
(mnohonásobná klasifikační analýza)**

	Pozorované hodnoty			Adjustované hodnoty		
	POOR1	POOR4	POOR5	POOR1	POOR4	POOR5
Adjustované odchylky od průměru:^x						
Počet dospělých:						
1	1,39	10,32	13,77	5,81	9,16	8,85
2	0,00	-1,88	-1,30	-1,27	-1,56	-,78
3	-2,33	-3,61	-13,41	-0,79	-3,95	-9,00
Počet dětí:						
0	-6,53	0,96	0,75	-9,01	-0,28	-5,16
1	-3,83	0,56	-5,28	-2,12	1,67	-1,68
2	6,00	-3,75	-0,60	8,39	-2,27	5,57
3	27,89	5,07	10,26	30,40	4,91	16,44
Kategorie věku:						
18-29	-0,59	-0,65	-3,80	0,16	-0,28	-2,13
30-39	6,74	-0,13	-1,15	-0,53	1,15	-2,71
40-49	-0,27	-0,44	-2,65	-4,03	0,35	-2,79
50-59	-4,26	-3,55	1,13	1,35	-3,19	4,18
60-	-3,24	2,79	6,98	4,01	0,29	5,56
Republika:						
Česká	-0,34	-2,93	-2,30	0,48	-3,04	-2,47
Slovenská	0,65	5,59	4,37	-0,92	5,79	4,71
Koeficienty						
	éta			beta		
Dospělí	0,03	0,15	0,16	0,09	0,12*	0,11*
Děti	0,32	0,08	0,09	0,37*	0,06	0,15*
Věk	0,12	0,06	0,09	0,09	0,04	0,08
Republika	0,02	0,12	0,07	0,02	0,12*	0,08*
R ²				0,11	0,05	0,11
R ² (+ příjmy)				0,17	0,22	0,34

^x) Odchylky adjustovány vůči nezávisle proměnným nemetrického charakteru (jak jsou uvedeny v tabulce) a kovariátu (celkové příjmy domácnosti). Koeficienty označené * jsou významné na hladině 0,000.

Tabulka 7. Chudoba podle sociálních charakteristik
(mnohonásobná klasifikační analýza)

	Pozorované hodnoty			Adjustované hodnoty		
	POOR1	POOR4	POOR5	POOR1	POOR4	POOR5
Odchyly od průměru: ^x						
Povolání: ^{xx}						
ZEM	2,10	8,95	3,81	-1,92	7,53	-1,32
NP	3,90	4,34	4,92	1,77	2,62	-0,27
KP	-0,47	-0,93	-0,74	-0,17	0,18	-0,31
RN	-2,14	-1,13	-1,49	-1,97	-1,01	-0,01
M	-5,33	-8,42	-6,86	-0,04	-6,42	0,07
NO	-0,55	-3,71	-2,81	1,07	-3,00	0,65
VO	-3,55	-2,60	-4,16	0,10	-1,91	1,84
Vzdělání:						
Základní	3,30	5,89	8,32	3,61	3,67	6,88
Vyučení	0,20	-1,34	-1,54	-0,10	-1,58	-1,14
Středoškolské	-2,73	-2,86	-3,81	-1,90	-0,95	-2,43
Vysokoškolské	-2,56	-2,96	-6,17	-4,35	-0,92	-7,53
Věková kohorta:						
-29	-0,96	-0,25	-3,12	-0,71	0,21	-2,05
30-39	6,36	-0,04	0,19	2,84	1,07	0,74
40-49	-0,14	0,72	-0,99	-1,51	1,30	-0,56
50-59	-4,09	-4,51	0,21	-0,63	-5,34	-0,15
60+	-5,07	2,59	7,04	0,14	-0,54	3,67
Pohlaví:						
Muži	-0,19	-0,76	0,29	-0,18	-0,56	1,11
Ženy	0,19	0,75	-0,28	0,18	0,55	-1,09
Koeficienty						
		éta			beta	
Povolání	0,08	0,11	0,07	0,05	0,08	0,06
Vzdělání	0,07	0,11	0,12	0,08	0,07	0,04
Věková						
kohorta	0,12	0,06	0,07	0,05*	0,06	0,09*
Pohlaví	0,01	0,02	0,01	0,01	0,02	0,02
R²(pouze nominální proměnné)				0,03	0,03	0,09
R²(+ příjmy a velikost domácnosti)				0,15	0,17	0,30

^x) Adjustováno pro nezávislé nemetrické proměnné a kovariáty (celkový příjem domácnosti a její velikost).

^{xx}) Popis zkratk v příloze.

Koeficienty označené * jsou významné na hladině 0,000.

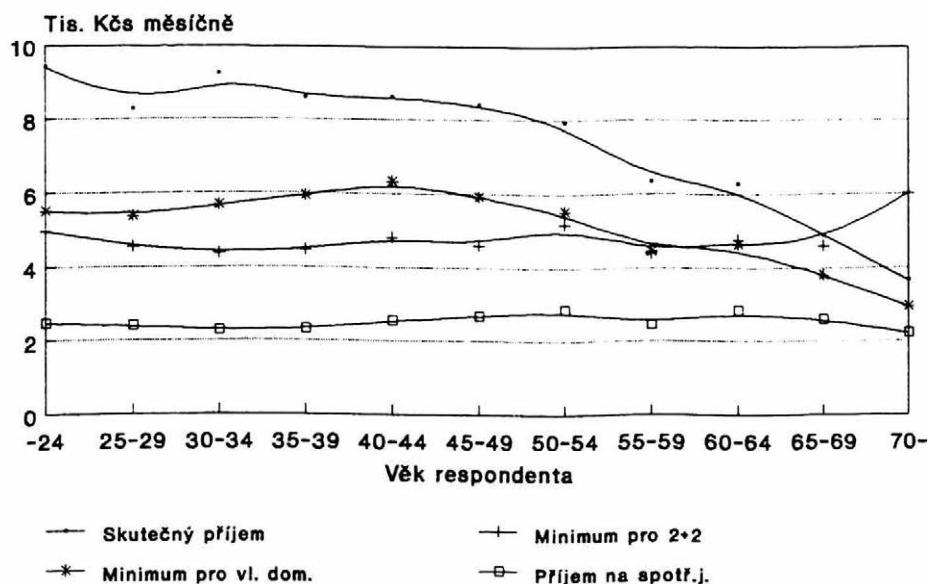
Tabulka 8. Chudoba podle teritoriálních charakteristik
(mnohonásobná klasifikační analýza)

	Pozorované hodnoty			Adjustované hodnoty		
	POOR1	POOR4	POOR5	POOR1	POOR4	POOR5
Odchylky od průměru:						
Velikost obce:						
- 999	-0,53	-2,37	-6,05	-1,16	-1,35	-4,74
1000-1999	4,65	-0,94	6,97	4,14	-1,59	6,02
2000-4999	-2,28	-1,66	-2,03	-3,03	-0,27	-1,01
5000-19999	2,31	2,27	-1,30	2,97	2,96	-0,37
20000-99999	0,04	0,56	5,96	-0,21	0,13	5,35
100 000 +	-2,58	0,46	-3,81	-1,59	-1,33	-5,39
Kraj:						
Praha	-2,44	-1,07	2,89	0,60	0,29	3,15
Středočeský	-0,95	-4,87	-6,88	1,15	-4,34	-3,78
Jihočeský	-2,98	-2,68	-8,42	-1,83	-2,57	-7,68
Západočeský	-0,79	-2,84	-2,23	-0,75	-3,62	-3,41
Severočeský	3,02	2,86	0,26	2,50	2,09	-3,03
Východočeský	-0,09	-4,55	-4,46	-1,26	-5,81	-6,42
Jihomoravský	-1,81	-3,81	0,66	-1,00	-4,42	-0,65
Severomoravský	0,58	-2,61	-0,25	1,85	-2,63	-0,35
Bratislava	-0,05	13,02	7,19	1,56	14,07	11,72
Západoslovenský	-1,62	3,39	3,21	-3,37	3,68	2,23
Středoslovenský	3,15	2,84	4,58	1,49	3,07	3,39
Východoslovenský	1,99	5,68	4,72	0,08	6,32	5,88
Koeficienty						
	éta			beta		
Velikost obce	0,07	0,05	0,11	0,08	0,05	0,10*
Kraj	0,06	0,14	0,09	0,06	0,15*	0,10
R ² (pouze nominální proměnné)				0,09	0,02	0,02
R ² (+ příjmy a velikost domácnosti)				0,12	0,03	0,10

x) Adjustováno pro nezávislé nemetrické proměnné a kovariáty (celkový příjem domácnosti a její velikost).

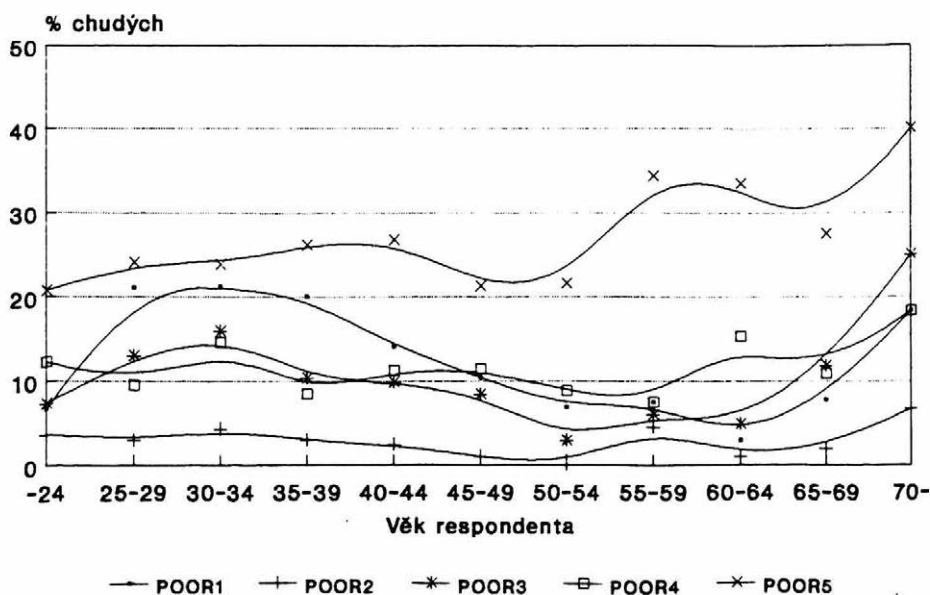
Koeficienty označené * jsou významné na hladině 0,000.

Grafy **Graf 1**
Příjmy podle věku

Červen 1991

Graf 2
Chudoba podle věku

Červen 1991

Příloha

Základní proměnné obou výzkumů

Proměnná	Prosinec 1990		Červen 1991	
	Průměr	Směrod.odch.	Průměr	Směrod.odch.
Absolutní hodnoty:				
Y	5221,61	2765,94	7827,83	6405,86
FS	3,08	1,25	2,99	1,34
YMIN4	3944,81	1289,54	4708,45	3231,13
YMIN	4772,95	1980,43	5328,37	2788,68
Logaritmy:				
LN Y	8,46	0,49	8,79	0,58
LN FS	1,03	0,47	0,98	0,50
LN YMIN	8,38	0,45	8,49	0,43
LN YMIN4	8,21	0,46	8,38	0,35
N	1721		1620	

Použité zkratky:

Y	celkový příjem domácnosti
FS	velikost domácnosti (celkový počet členů)
YMIN4	minimální příjem odhadovaný pro 4-člennou domácnost
YMIN	minimální příjem odhadovaný pro vlastní domácnost

Použité indikátory počtu chudých:

POOR1	příjmy pod pásmem sociální potřeby (návrh)
POOR1a	příjmy pod pásmem sociální potřeby (stará úprava)
POOR2	příjmy pod 50 % mediánu příjmu na spotřební jednotku
POOR3	příjmy pod 1. decilem příjmové distribuce
POOR4	cítí se "určitě chudě"
POOR5	příjmy nižší než subjektivní minimum
POOR6	Van Praagův propočít na základě "Income evaluation question"

Zkratky profesních kategorií v tabulce 7:

ZEM	Zemědělci
NP	Nekvalifikovaní pracovníci
KP	Kvalifikovaní pracovníci
RN	Rutinní nemanuální pracovníci
M	Mistři
NO	Nižší odborní pracovníci
VO	Vyšší odborní pracovníci

Literatura:

- Andorka, R., T. Kolosi (eds.) 1984. *Stratification and Inequalities*. Budapest: Institute for Social Sciences.
- Atkinson, A. B. 1989. *Poverty and Social Security*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Atkinson, A. B. 1990. *Comparing Poverty Rates Internationally: Lessons from Recent Studies in OECD Countries*. Discussion Papers of STICERD. London: London School of Economics.
- Beskid, L., Á. Bokor, T. Kolosi 1986. "Deprivacja materialnych warunkow życia w Polsce i na Węgrzech." *Studia socjologiczne* 26: 131-153.
- Bokor, Á. 1984. "Deprivation: Dimension and Indices." In *Stratification and Inequalities*, ed. by R. Andorka, T. Kolosi. Budapest: Institute for Social Sciences.
- David M., T. Smeeding (eds.) 1985. *Horizontal Equity, Uncertainty and Economic Well-Being*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dilnot, A. W., J. A. Kay, C. N. Morris 1984. *The Reform of Social Security*. Oxford: Clarendon Press.
- Europe Against Poverty*. 1982. The European Poverty Programme 1975-1980. London: Bedford Square Press/NCVO.
- Eurostat*. 1990. Rapid Reports. Population and Social Conditions No. 7. Luxembourg: Eurostat.
- Friedman, M., R. Friedman 1962. *Capitalism and Freedom*. Chicago: University of Chicago Press.
- Granovetter, M. 1985. "Economic action and social structure: The problem of embeddedness." *American Journal of Sociology* 91: 481-510.
- Hiršl, M. 1990. *Současné problémy životního minima ve vyspělých zemích*. Studie Prognostického ústavu ČSAV, číslo 2. Praha: Prognostický ústav ČSAV.
- Jallade, J.-P. 1990. *Issues Facing Social Security System*. Paris: European Institute of Education and Social Policy.
- Kapteyn, A., S. van de Geer, H. van de Stadt 1985. "The impact of changes in income and family composition on subjective measures of well-being." In *Horizontal Equity, Uncertainty and Economic Well-Being*, ed. by M. David, T. Smeeding. Chicago: University of Chicago Press.
- Keynes, J. M. 1963. *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz*. Praha: NČSAV.
- Kolberg, J. E. 1991. *The Welfare State as Employer*. New York: M. E. Sharpe.
- Kolberg, J. E., H. Uusitalo 1990. *The Interface of the Economy and the Welfare State. A Sociological Account*. Paper for the First All-European dialogue on social policies, Helsinki.
- Mack, J., S. Lansley 1984. *Poor Britain*. London: Allen and Unwin.
- Milanovic, B. 1990. *Poverty in Poland, Hungary, and Yugoslavia in the Years of Crisis 1978-1987*. The World Bank, Washington D. C.
- Miller, S. M., P. Roby 1970. *The Future of Inequality*. New York: Basic Books.
- Moriani, C. 1989. *The Italian Experience on Poverty Harmonized Measures*. Report presented at Seminar on Poverty and Statistics in the European Community, Noordwijk.
- O'Brien, J. P., D. O. Olson 1991. "The Alaska Permanent Fund and Dividend Distribution Program." *BIRG Bulletin* 12: 3-6.

- Orshansky, M. 1965. "Counting the Poor. Another Look at the Poverty." *Social Security Bulletin* 28: 3-29.
- Parker, H. 1989. *Instead of the Dole. An Enquiry into Integration of the Tax and Benefit Systems*. London: Routledge.
- Parker, H. 1990. "The tax and benefit systems, and their effects on people with low earnings potential." In *Improving Incentives for the Low-paid*, ed. by A. Bowen, K. Mayhew. London: Macmillan.
- Podgórski, J., B. Dobrowolska 1991. *Subiektywne granice ubóstwa a dochody gospodarstw domowych*. Warszawa: Główny urząd statystyczny.
- Praag, B. M. S. van 1968. *Individual Welfare Functions and Consumer Behavior: A Theory of Rational Irrationality*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Praag, B. M. S. van 1971. "The Welfare Function of Income in Belgium: An empirical investigation." *European Economic Review* 2: 337-369.
- Praag, B. M. S. van, R. J. Flik 1990. *Subjective Poverty*. Rotterdam: Foundation for Economic Research.
- Rainwater, R. 1974. *What Money Buys*. New York: Basic Books.
- Rainwater, R. 1990. *Poverty and Equivalence as Social Constructions*. Prepared for Seminar on Families and Levels of Living: Observations and Analysis. Barcelona.
- Ringen, S. 1988. "Direct and Indirect Measures of Poverty." *Journal of Social Policy* 17: 351-365.
- Rosanvallon, P. 1981. *La crise de l'Etat-providence*. Paris: Seuil.
- Sen, A. 1983. "Poor, Relatively Speaking." *Oxford Economic Papers* 35: 153-169.
- Sociální strategie státu v československé demokratické společnosti*. 1991. Interní materiál FMPSV. Praha: FMPSV.
- Townsend, P. 1970. *The Concept of Poverty*. London: Heinemann.
- Townsend, P. 1979. *Poverty in the United Kingdom*. London: Allen Lane.
- Večerník, J. 1991. "Income distribution in Czechoslovakia." *BIRG Bulletin* 12 (v tisku).
- Villeneuve, A. 1984. "Construire un indicateur de la précarité: les étapes de la démarche empirique." *Economie et Statistique* 168.

Summary

Poverty in socialist Czechoslovakia was hidden, and socio-economic research on it was prohibited. The new economic and social situation opens the problems of poverty with an urgent necessity. According to the social strategy of the new Czechoslovak government, economic transformation should be associated with a shift from the paternalistic state and general "social guarantees" toward efficient and well-targeted welfare policy. Because of it, alternatives of social policy such as "worker or citizenship base," "incomes or needs relations," and "individual or family subject" should be discussed. Also, various measurements of poverty should be examined, compared and used both for analysis of the situation and welfare policy.

Analyses are based on two surveys on "Economic expectations and attitudes of Czechoslovak population," carried out in December 1990 and June 1991 on samples about 1,700 respondents over 18. To approach the poverty problem, we use six indicators that measure various dimensions of poverty: (1) The official poverty level, which serves as a base for the means-tested social benefits (POOR1); (2) the OECD method, 50 % of the median income per equivalent adult (POOR2); (3) the first decile of the income distribution per equivalent adult (POOR3); (4) the answers "definitely yes" on the question "Do you feel your household is poor?" (POOR4); (5) Kapteyn's method based on the subjective minimum

income and its relation to actual income (POOR5); (6) the Leyden Poverty Line, based on the van Praag "Income evaluation question," when utility/welfare level is established on 0.4.

Between December 1990 and June 1991, some important changes occurred in the economic life and material well-being of the Czechoslovak population (price liberalization, growing unemployment, increasing incomes and greater inequality). The official level of poverty rose considerably. The percentage of the "officially poor" increased from 4 % on 12 % of households (what is more than by estimations based on large statistical surveys). Nevertheless, percentages produced by both subjective measurements are much higher. Only 31 % of households which cannot make ends meet fall under the official poverty line. The probability of being poor increases when (1) the number of adult members is lower; (2) the number of children is higher; (3) the age is higher (Table 6). Greater poverty is on the bottom of the occupational hierarchy and on lower degrees of education (Table 7). Incidence of poverty is higher in smaller (but not the smallest) towns. Both villages and cities seem to be less poor. As for the territorial map, there is much more poverty in Slovakia (the eastern part and, paradoxically, Bratislava), but in subjective rather than objective terms. Also in Prague, subjective measurement (POOR5) indicates a much higher cost of living and higher sensibility to individually defined poverty (Table 8).